

Lief, mooi en autonoom

Jongvolwassen vrouwen en hun keuzebiografie

Liesbeth Woertman en Janneke van Mens-Verhulst

Jonge Nederlandse vrouwen hebben anno 2010 ontegenzeggelijk meer en betere kansen op het gebied van opleiding en arbeidsparticipatie dan hun moeders dertig of veertig jaar geleden hadden. In diezelfde periode is zowel de zichtbaarheid van vrouwen in het openbare leven als het belang van hun uiterlijke verschijning toegenomen (Van Lenning, Meijer, Tonkes & Volman, 1996; Woertman, 2003; Woertman & Van den Brink, 2008).

Anders dan de voorvechtsters van vrouwenemancipatie hadden verwacht, blijken jonge vrouwen de gewonnen keuzeruimte echter niet volledig te benutten. Althans niet in de richting die zij verwacht hadden. Net zoals de generaties van werkende vrouwen voor hen, geven ze de voorkeur aan parttime banen (Cloin & Souren, 2009; Portegijs & Keuzenkamp, 2008). Ook is er in de afgelopen jaren een groep hoogopgeleide vrouwen opgestaan die weer kiezen voor het bestaan als huismoeder, omdat ze de spanning van 'de combinatie' niet (meer) aankunnen en meer tijd willen besteden aan kinderen, huis, hobby's en vrienden, kortom aan het privé-bestaan' (Brinkgreve & Van de Velde, 2006).

Het terrein waarop jonge vrouwen hun ruimte wel benutten, is het hoger onderwijs. Op dit moment studeren er meer

meisjes dan jongens. Ze presteren sneller en maken ook vaker hun studie af (Hartgers & Portegijs, 2009). Dit is goed nieuws in vergelijking met de jaren tachtig toen vrouwelijke studenten volgens de berichten juist langer over hun studie deden dan mannen en er vaker mee ophielden (Derriks, 1983; Saharso & Westerbeek, 1983). Het is duidelijk dat jonge vrouwen binnen het hoger onderwijs een mooie slag geslagen hebben. Tegelijkertijd zijn studentes ook met hun uiterlijk bezig en rapporteren ze veel gevoelens van onzekerheid (Woertman & Van den Brink, 2008).

Jonge mensen die studeren, leven in een periode van uitgestelde volwassenheid. In deze 'formatieve' periode worden ze weliswaar geconfronteerd met allerlei nieuwe ontwikkelingstaken, maar hoeven ze nog geen definitieve keuzes te maken. Het is een overgangstijd waarin ze kunnen experimenteren met kleding, haar en make-up en met seksueel gedrag en relaties. Ze zijn in opleiding en/of hebben hun eerste baan, worden in toenemende mate financieel onafhankelijk en maken de overstap van thuis naar zelfstandig wonen. Of deze identiteitsontwikkeling qua inhoud en verloop seksenneutraal dan wel seksespecifiek moet worden begrepen, is onderwerp van debat. Historisch gezien waren er eerst de sekse-

neutrale theorieën van Erikson en Marcia. Daarna volgden de verschiltheorieën van Miller, Gilligan en anderen, die claimden dat vrouwen een wezenlijk andere ontwikkeling doormaken. Later zijn daar de post-moderne, dynamische en structuralistische opvattingen bijgekomen (Rattansi & Phoenix, 2005).

De belangrijke levenskeuzes worden pas acuut voor wie tegen de dertig loopt. Denk aan *Het dertigersdilemma* van Nienke Wynants (2008). Hoe vrouwelijke twintigers over die toekomstige keuzes denken en welke keuzes zij in hun huidige leven maken op het gebied van studie, werk, uiterlijk en relaties, is minder uitvoerig beschreven. Hoe zwaar telt succes en hoe zelfstandig, mooi en lief willen vrouwen van in de twintig eigenlijk zijn?

Dit artikel beschrijft een exploratieve studie onder 138 psychologiestudentes. Na een korte verantwoording van de onderzoeks-aanpak rapporteren we welke rollen deze studentes anno 2009 vervullen in de studie-, werk- en privé-sfeer, hoeveel tijd zij daaraan besteden, welke beelden zij hebben over verschillende rollen en welke waardenoriëntaties zij aanhangen. Vervolgens vatten we onze uitkomsten samen en vergelijken ze met resultaten uit andere, voornamelijk Nederlandse, studies. Zo ontstaat een beter idee van de geldigheid van onze bevindingen en meer inzicht in de bagage waarmee deze jonge vrouwen hun identiteitsontwikkeling doormaken. In de 'reflectie' schetsen we in welke opzichten de huidige keuzeruimte voor vrouwen verschilt met die van ongeveer veertig jaar terug. Vervolgens proberen we in de paragraaf 'van identiteitsontwikkeling naar keuzebiografie' te begrijpen hoe hedendaagse jonge vrouwen hun leven vormgeven. In het verlengde daarvan vragen we ons af welke steun zij daarbij aan het femi-

nistisch gedachtegoed kunnen ontleenen. Tot slot vatten we onze bevindingen samen onder het kopje 'lief, mooi en autonoom'.

Onderzoeks-aanpak

Onze vragenlijst inventariseert de combinatie van rollen die men vervult (in de sfeer van studie, werk en relaties) en de associaties die (seksespecifieke) rollen bij de respondent oproepen; het laatste gebeurt met een zinaanvultest. Daarnaast omvat de lijst de Appearance Orientation Scale (Brown, Cash & Mikulka, 1990) en vijf schalen uit de Lijst van de Sociaal-culturele Waardenoriëntaties betreffende zelfbepaling, traditionele gezinswaarden, alleenstaande levensvorm, arbeid als levensprioriteit en carrièregerichtheid (Felling, Peters, Schreuder, Eisinga & Scheepers, 1987). Voordat we de vragenlijst definitief vaststelden, hebben we psychologiestudentes in een focusgroep uitgenodigd commentaar te geven.

De vragenlijst¹ is aan bachelorstudenten psychologie voorgelegd via hun elektronische leeromgeving. De respondenten reageerden op een tijd die hen paste en vanuit een zelfgekozen omgeving.

Onze analyse heeft betrekking op de vrouwelijke respondenten. Dat waren er 138 van de 150 – een sekseverhouding die in overeenstemming is met het hoge percentage vrouwen binnen de Nederlandse psychologiestudies. In onze exploratie hebben we frequenties, correlaties en verschillen berekend met SPSS. De open antwoorden op de zinaanvultest zijn eerst op intuïtieve wijze in rubrieken geclusterd door vier onafhankelijke codeurs (vrouwelijke leeftijdsgenoten van de studentes²). Vervolgens zijn de rubrieken ingedeeld in de dimensies macht (afhankelijkheid, onafhankelijkheid), taak en relatie.

Resultaten

Van de 138 respondentes is zeventig procent geboren na 1987. De gemiddelde leeftijd is 21 jaar (minimaal twintig, maximaal 28). Meer dan negentig procent identificeert zich als midden of hogere klasse (94%), volledig Nederlands (93%) en heteroseksueel (92%). En 77% geeft aan geen religie te hebben. Een bescheiden meerderheid (60%) heeft een seksuele relatie. De meerderheid (41%) woont zelfstandig. Slechts een klein deel woont samen (5%) en een iets groter deel woont thuis (16%). Het merendeel (negentig procent) van de respondentes vervult tussen de vijf en acht rollen (zie tabel 1), de studentenrol meegerekend. Rollen in de vriendschappelijke en familiale sfeer hebben de overhand. Toch heeft al bijna driekwart van de respondentes ook ervaring met een rol in het arbeidsproces.

In tabel 2 is samengevat hoe de studentes hun huidige rollen waarderen en hoeveel tijd ze eraan besteden. Het blijkt dat ze

TABEL 1. Rolvervulling (N=131).

	N	%
Dochter	127	97
Vriendin	126	97
Zuster	120	92
Kleindochter	97	74
Werkende	96	73
Sexuele partner	79	60
Levenspartner	42	32

de relationele rollen het belangrijkste vinden. De taakgeoriënteerde rollen (student en werkende) komen pas op de vijfde en zevende plaats. Qua tijdsbesteding scoort de studentenrol een derde plaats (met 22,4 uur), terwijl de werkrol in dat opzicht (nog) niet veel gewicht in de schaal legt met gemiddeld tien uur per week.

Voor zeven van de acht rollen geldt een significant verband tussen belang en om-

TABEL 2. Ervaren belang van de rol gecorreleerd aan de tijd die er aan besteed wordt. N= 128

Rollen	Gemiddeld belang van rol (n=128)	Gemiddeld aantal uren per week (n=122)	Correlatie van gependeerde tijd en belang rol* R	Significantie p
Vriendin	4,8 (SD=0.419)	25.6	.194	0.035
Levenspartner	4,75 (SD=0.493)	34.2	.161	0.214
Dochter	4,49 (SD=0.615)	20.5	.231	0.012
Seksuele partner	4,3 (SD=0.648)	7.6	.291	0.007
Student	4,28 (SD=0.641)	22.4	.231	0.011
Zus	4,22 (SD=0.851)	10.65	.462	0.000
Werkneemster	3,65 (SD=0.734)	10.2	.487	0.000
Kleindochter	3,54 (SD=0.798)	2.9	.22**	0.040

Noot: 1-5 puntsschaal is gebruikt, met 1 voor heel onbelangrijk en 5 voor heel belangrijk.

* Correlaties zijn berekend met de volgende kwartielpercentage reeks: 0-25%=1, 26-50%=2, 51-75%=3 & 76-100%=4

**Correlaties met 10log bestede uren

vang, al is het verband in de meeste gevallen zwak. Deze uitkomst betekent dat de respondentes de meeste tijd kunnen besteden aan de rollen die zij het meest van belang achten. Uitzondering vormt de rol van levenspartner. Misschien duidt dit op allerlei praktische hindernissen, maar het kan ook te maken hebben met de term. De

deelneemsters aan de focusgroep hadden er namelijk al enige moeite mee, maar bij gebrek aan beter hebben we hem uiteindelijk gehandhaafd.

In tabel 3 zijn de resultaten samengevat van de wijze waarop de studentes de zinnen van de zinaanvultest ('Een dochter is...')

TABEL 3. Associaties bij rollen. N = 130

Dimensies	Dochter %	Moeder %	Vriendin %	Zus %	Levenspartner %
Machtgeladen					
Veiligheid biedend, onmisbaar		11	15		
Respectvol, dankbaar, afhankelijk	13				
Relatiegeladen					
Lief, gezellig, sociaal	67	28	53	50	41
Zorgzaam, verzorgend, steunend, behulpzaam	12	46	25	20	28
Bewonderenswaardig				14	24
Lastpak				7	
Taakgeladen					
Verantwoordelijk		7			
Rest	8	8	7	9	7
	Student %	Werkende vrouw %	Werkende man %		
Machtsgeladen					
Geëmancipeerd, onafhankelijk, status, succes		46	8		
Plichtsgetouw	28				
Relatiegeladen					
Sociaal, gezellig	12				
Aantrekkelijk, status, sexy			11		
Taakgeladen					
Volwassen, saai		9			
Normaal, traditioneel, kostverdiener			37		
Ambitieuze, doelgericht,	51	34	28		
Rest	9	11	16		

De vetgedrukte getallen geven de hoogste frequenties in de betreffende kolom aan.

hebben gecompleteerd. Daaruit leiden we af welke associaties en beelden ze hebben bij de betreffende rollen.

Vrouwenrollen in de familiale en vriendschappelijke sfeer worden vooral geassocieerd met traditioneel vrouwelijke kwaliteiten als warmte, liefde en zorg en in veel mindere mate met onafhankelijkheid of macht. De rollen van student en werkende daarentegen roepen vooral macht- en taakgeladen beelden op. Die beelden variëren met de sekse van de roldragende. Een werkende vrouw wordt zesmaal zo vaak met onafhankelijkheid en macht geassocieerd als haar mannelijke evenknie. De laatste wordt hoofdzakelijk als 'normaal' en 'traditioneel' neergezet.

Tabel 4 toont dat de respondentes het meeste belang hecht aan familiewaarden (in concreto huwelijk, gezin en kinderen) én uiterlijk ($M=3,8$). Het belang van zelfbepaling – in de zin van onafhankelijk zijn van je omgeving en anderen, en zelf je doen en laten bepalen – komt op de derde plaats ($M=3,6$). Tegenover een leven als alleenstaande staat een meerderheid neutraal tot

welwillend ($M=3,2$). Arbeid ($M=2,4$) – gemeten als contrast met stilzitten, luieren en vrije tijd – en zeker carrière ($M=2,2$) scoren aanzienlijk lager. De verschillen tussen de gemiddelden van traditionele gezinswaarden en alleenstaand-zijn ($t=-5$), werk als primaire levenswaarde ($t=1$) en carrièreoriëntatie ($t=14$) blijken alle drie significant te zijn ($df\ 111$, $p\ .000$) volgens de t-toets voor gepaarde waarnemingen.

Maar liefst 79% van de studentes scoort (extreem) belangrijk op familieoriëntatie en slechts 1% onbelangrijk. Voor werkoriëntatie zijn die percentages 16% en 55%; voor carrière 17% en 59%. Binnen de groep met een familieoriëntatie van 3,5 of hoger zijn de scores op werkoriëntatie verdeeld in 1% extreem belangrijk, 21% belangrijk, 40% neutraal, 30% onbelangrijk en 8% (extreem) onbelangrijk. Voor carrière is die verdeling 4%, 14%, 20%, 29% en 33% (niet in de tabel).

TABEL 4 Sociaal-culturele waardenoriëntatieschaal^a en uiterlijk oriëntatieschaal^b. Scores^c, gemiddelden, standaarddeviaties en betrouwbaarheid zijn weergegeven. (N=112)

	1	2	3	4	5	M	SD	Chronbach's Alpha
Traditionele gezinswaarden	0%	1%	20%	67%	12%	3.79	.5	.70
Uiterlijk	0%	2%	23%	60%	15%	3.78	.6	.84
Zelfbepaling	0%	2%	40%	55%	3%	3,57	.5	.65
Alleenstaand zijn	3%	20%	29%	40%	8%	3.23	1.0	.85
Werk als primaire levenswaarde	19%	36%	29%	15%	1%	2.43	.9	.73
Carrière oriëntatie	30%	29%	24%	13%	4%	2.21	1.1	.89

a Felling et al.. (1987)

b MBSRQ-AO, Brown, Cash & Mikulka (1990).

c 1-5 puntsschaal is gebruikt voor elke variabele, met 1 als minimum, 3 voor neutraal en 5 voor maximum.

Samenvatting en vergelijking met ander onderzoek

'Lief, mooi en autonoom' lijkt te typeren hoe psychologiestudentes anno 2009 in het leven staan. Onze respondentes bewegen zich op alle domeinen van het leven, leggen daarbij duidelijke de prioriteit bij hun familie- en vriendinnenrol en blijken dat waar te (kunnen) maken in hun tijdbesteding. In hun waardenoriëntaties staan familie en uiterlijk voorop, met autonomie als goede derde.

Twintigers in een onderzoek dat Aetios (2007) voor de bladen Viva, Flair en Yes onder duizend vrouwelijke respondenten van twintig tot veertig jaar deed, getuigen van dezelfde voorkeuren. Ze zijn echte familiedieren, gericht op genieten en het leuk hebben – ook als het seks betreft – en delen dat plezier met hun vriend(inn)en. Werken is prima zolang sfeer en collega's gezellig zijn, maar niet noodzakelijk voor een volwaardige deelname aan de samenleving.

Genderstereotiepe en emancipatoire beelden

De associaties die onze psychologiestudentes noteren bij de verschillende rollen mogen we wel genderstereotiep noemen. In dat opzicht lijken de respondentes niet beïnvloed door de emancipatoire ontwikkelingen van de laatste decennia. Op dit punt past echter enige voorzichtigheid, omdat de meetmethode niet uitnodigde tot een reactie met meer dan één woord en eventuele nuancerings daardoor buiten ons gezichtsveld zijn gebleven.

Ook de term 'levenspartner' blijkt vooral associaties in de relationele dimensie op te roepen (lief, sociaal, steunend en zorgzaam) en niet in de dimensie van macht en status. Maar, zoals gezegd, is het een ambigue term. We weten zelfs niet of de respon-

dent een man of een vrouw in gedachten had. Daardoor is het ook niet duidelijk of we de kwalificatie van een levenspartner moeten interpreteren als een teken van traditioneel denken (levenspartner is vrouw) of van emancipatoir denken (levenspartner is man). Het is echter heel goed mogelijk dat het hier om een geëmancipeerd beeld van mannelijke levenspartners gaat, gezien de resultaten van eerdergenoemd Aetios-onderzoek (2007). Volgens die jonge vrouwen – van uiteenlopend opleidingsniveau – is het vooral belangrijk dat hun partner gelijkwaardig is, zonder dat dit betekent dat hij evenveel moet verdienen of even hoog opgeleid moet zijn. Waar het op aankomt, is een gelijke portie ondernemingszin. Ondanks die gelijkwaardigheid van mannen en vrouwen vindt een meerderheid wel dat het moeders vrij moet staan te kiezen voor het thuismoederschap. Vergeleken bij hun dertig- tot veertigjarige seksegenoten kiezen ze echter vaker voor 'vernieuwende' rolverdelingen, zoals een fulltime werkende moeder en een thuisvader.

In dit verband zijn ook de resultaten van een opiniepeiling onder vierhonderd studenten (vrouwen zowel als mannen) van het MBO (16%), HBO (38%) en WO (48%) interessant (E-quality, 2008). Op de stelling 'Vaders moeten even vaak als moeders ouderschapsverlof opnemen als ze een kind hebben gekregen' reageerde 55% van de vrouwen met (geheel) mee eens, 32% met neutraal en 12% met (geheel) mee oneens. Voor de mannen waren die percentages 51, 26 en 23. Dit wijst op een grote hoeveelheid combinatie- en onderhandelingsmogelijkheden voor toekomstige paren.

Traditioneel vrouwelijk én autonoom in waardenoriëntatie

De meerderheid (bijna tachtig procent) van de psychologiestudentes hangt het traditi-

onele genderpatroon (relaties en uiterlijk) aan, maar heeft tegelijkertijd ook zelfbepaling hoog in het vaandel staan: naast lief en mooi, ook autonoom. Van de 89 respondentes die de familieoriëntatie als (extreem) belangrijk scoren, loopt ongeveer 22% even warm voor werk en carrière en vindt ruim 38% werk en 62% carrière (extreem) onbelangrijk. Omgerekend naar de totale groep vindt dus bijna 18% van alle respondentes zowel werk als familie (extreem) belangrijk. Dit zou betekenen dat er op grond van *persoonlijke* voorkeuren voor meer dan 82% van de respondentes in de toekomst geen conflict is te verwachten tussen gezin- en werkambities.

De groep twintigers in het onderzoek van Aetios laat een vergelijkbaar waardenpatroon zien. Voor hun sociale leven ruimen ze een belangrijke plaats in en zijn ze bereid carrièrekansen te laten lopen. Uiterlijk vinden ze heel belangrijk. Ingrepen en behandelingen om het eigen lijf mooier te maken, rekenen ze tot de 'normale' verzorging. En met kleding mag je jezelf best verwennen, want dat komt je zelfvertrouwen ten goede. Werk is voor deze jonge vrouwen weliswaar ook belangrijk, maar geen voorwaarde voor zelfontplooiing.

Een soortgelijke waardenoriëntatie is aangetroffen in een representatieve³ studie onder vrouwen én mannen van twintig tot negentwintig (TNS-NIPO, 2008). Van hen zet 54% het hebben van een levenspartner op de eerste plaats en 36% de familie (exclusief partner en kinderen) op de tweede. Vrouwen noemen de familie overigens vaker dan mannen. Op de derde, vierde en vijfde plaats volgen gezondheid, plezier en zelfontwikkeling. Maar 12% kent aan werk de hoogste of op een na hoogste waarde toe; daarbij doet zich nauwelijks verschil voor qua sekse, leeftijd of opleiding. Ook in een bredere kring in de samenleving

(mannen en vrouwen van twintig tot 64 jaar) blijkt veel waardering te bestaan voor de zogenoemd 'zachte' aspecten van het leven zoals gezin en sociale contacten (Cloïn, 2008).

In ons onderzoek vinden we voor werkoriëntatie 16% geïnteresseerden, 65% onverschilligen (als we de respondentes met de score neutraal en onbelangrijk bij elkaar optellen) en 19% ongeïnteresseerden. Daarmee tekent zich een preferentiepatroon af dat Hakim (2002) al bij herhaling bij vrouwen in Angelsaksische landen heeft vastgesteld en dat voor alle opleidingsniveaus en sociale klassen zou gelden: twintig procent carrièrevrouwen, zestig procent adaptieven en twintig procent op huis en gezin gerichte vrouwen. Voor de eerste categorie vormt opleiding een investering in haar toekomstige carrière. Adaptieven willen werk en gezin graag op een relaxte manier combineren, aangepast aan de omstandigheden. Opleiding betekent voor hen een levensverzekering: als het nodig is, kun je 'je eigen brood verdienen'. De op huis en gezin gerichte vrouwen concentreren zich liever op de privésituatie en ambiëren überhaupt geen werk. In hun leven fungeren opleidingen vooral als (voorbereiding op de) huwelijksmarkt. De massale voorkeur voor parttime werken onder Nederlandse vrouwen lijkt ook in de richting van dergelijke preferentieverschillen te wijzen. Die voorkeur blijkt namelijk niet – zoals lang is aangenomen – ingegeven door perikelen met kinderopvang of andersoortige zorgbelasting, maar intrinsiek gemotiveerd te zijn (Portegijs & Keuzenkamp, 2008; Cloïn, 2008).

Waar Hakim echter duidelijke sekseverschillen in preferentiepatronen meldt, rapporteert de TNS-NIPO-studie een opvallende eensgezindheid tussen Nederlandse vrouwen en mannen. Misschien moeten we hier uit afleiden dat de waardenoriënta-

tie van Nederlandse jonge mannen gemiddeld minder genderstereotiep is geworden, terwijl die van vrouwen traditioneel is gebleven. Maar er kan ook sprake zijn van een meeteffect, namelijk dat Nederlandse mannen het (sociaal) wenselijker vinden een 'geëmancipeerd' antwoord te geven.

Reflectie

In 1983 publiceerde het *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* twee artikelen over de studievertraging en studie-uitval van vrouwelijke studenten (Derriks, 1983; Saharso & Westerbeek, 1983). Volgens de toen beschikbare gegevens (die studentengeneraties uit de vijftiger en zestiger jaren betroffen!) presteerden de vrouwen slechter dan de mannen, vooral na hun kandidaatsexamen – dat ongeveer halverwege de zeven- tot achtjarige studies viel. Overigens was er een verschil in rendement tussen de meer exacte studierichtingen en de alfa- en gammawetenschappen. Derriks (1983) droeg voor de sekseverschillen in studierendement enkele structurele verklaringen aan zoals sociale relaties die wellicht minder inhoudelijk van aard waren, universiteitsmedewerkers die vrouwelijke studenten niet serieus namen en te weinig identificatiemogelijkheden met studie en beroep door een gebrek aan voorbeeldvrouwen. Saharso en Westerbeek (1983) noemden daarnaast als mogelijke psychologische oorzaken de vervreemding vanwege studie-inhoud, studievorm en het gebrek aan sociale contacten; een noodlottige combinatie van perfectionisme, faalangst en ambitie; en het diffuse levensperspectief van vrouwen. Met de term diffuus verwezen zij naar 'de specifieke situatie waarin vrouwen zich in onze samenleving bevinden, namelijk dat zij (vooralsnog in tegenstelling tot mannen) naast of in plaats van een baan

ook nog een perspectief in de privé-sfeer hebben, als moeder of echtgenote bijvoorbeeld' (p. 105).

Anno 2010 worden studierendementen aanzienlijk nauwkeuriger bijgehouden en is het een onmiskenbaar feit dat studentes nu beter presteren dan studenten. Dit speelt zich af tegen de achtergrond van ingrijpende veranderingen in zowel het studentenbestaan als de samenleving. Studies duren tegenwoordig bijvoorbeeld twee tot vier jaar korter; de kans op contact met vrouwelijke medestudenten is vele malen groter en het arbeidsperspectief dient zich al tijdens de studie aan. In het volgende geven we een beknopte schets van de maatschappelijke veranderingen, vragen ons af hoe dat doorwerkt in de existentiële keuzes waar studentes mee te maken krijgen en of feministische verhalen daar nog wel op aansluiten.

Veranderingen in de samenleving

In de afgelopen decennia zijn de westerse samenlevingen sterk geïndividualiseerd (Beck, 1992; Beck-Gernsheim, 2002; Giddens, 1991). Dat betekent voor individuele burgers (m/v) dat ze zelf hun leven en toekomst moeten plannen en hun eigen risico's moeten managen. Het betekent ook dat jongeren uit een veel grotere variatie aan gezins- en arbeidsbiografieën kunnen kiezen dan ongeveer veertig jaar geleden, toen er per sekse en klasse nog standaardbiografieën klaar lagen.

Ook voor jonge vrouwen is de keuzeruimte sterk uitgebreid. Wat betreft het gezinsdomein is er nu betrouwbare anti-conceptie beschikbaar, waardoor zowel moederschap als kinderloosheid tegenwoordig vrijwillig en gewenst kunnen zijn. Op het arbeidsdomein staan veel meer beroepen open, met functies van laag tot hoog en van full- tot parttime. En waar 'zelfbe-

paling voor vrouwen' destijds een leuze in de strijd voor vrouwenbevrijding was, is het tegenwoordig eigenlijk een plicht voor ieder mens – vrouw én man, jong én oud, laag- én hoogopgeleid. Toch is het naïef te denken dat met dit alles de *keuzevrijheid* van vrouwen navenant is toegenomen. Want de nieuwe ruimte kent een eigen dynamiek en raakt steeds opnieuw gevuld met allerlei nieuwe normen, plichten en waarden waaraan vrouwen moeten voldoen en met nieuwe risico's waartegen ze zich moeten wapenen. Neem bijvoorbeeld het domein van de *uiterlijke schoonheid*. Vriend en vijand zijn het erover eens dat de normen op dit gebied in de afgelopen dertig jaar steeds hoger zijn opgeschroefd. Ontwikkelingen in de cosmetica-industrie en de plastische chirurgie en de stijging van het welvaartspeil gaan hier hand in hand, maar ook de toegenomen autonomie (ofwel 'agency') van vrouwen speelt hierin een rol (Wolf, 1991; Davis, 1995; Van Lenning, Meijer, Tonkens & Volman, 1996; Woertman, 2003; Woertman & Van den Brink, 2008).

Op het gebied van *relaties en gezin* heeft zich een scala aan vormen ontwikkeld, die gedurende de levensloop meerdere keren in elkaar over kunnen gaan. Van Lat-relatie tot echtpaar of omgekeerd; van tweeouder naar eenoudergezin,⁴ van eenoudergezin naar patchworkgezin en weer terug; met zorgvaders en kostwinnende moeders.

Moederschap is dankzij de medisch-technische ontwikkelingen geen onontkoombare levensopdracht meer. Maar sinds het duidelijk is dat de vruchtbaarheid van vrouwen al vanaf het dertigste jaar terugloopt, voelt iedere vrouw met kinderwens wel de druk die wens *op tijd* te verwezenlijken. En omgekeerd is ze in geval van *onvrijwillige* kinderloosheid bijna verplicht een traject met vruchtbaarheidsbehandelingen in te gaan (Brinkgreve &

Te Velde, 2006). Tegelijkertijd beseffen de meeste vrouwen beter dan voorheen welke risico's er aan een eventueel moederschap kleven. Allereerst dreigt er inlevering van vrije tijd én een veranderde invulling daarvan; reizen of culturele activiteiten worden bijvoorbeeld moeilijker. Maar belangrijker is dat ze beperkt kunnen raken in hun beroepsuitoefening omdat het arbeidsproces onvoldoende is afgestemd op het gezinsleven. Hierdoor kunnen ze in loon en carrièreperspectieven achteruitgaan, terwijl de noodzaak van financiële zekerheid met een kind juist groter is. Dit kan weer leiden tot een toenemende afhankelijkheid van werkgever en/of partner, dus een hogere drempel voor beëindiging van de relatie (Beck-Gernsheim, 2002; Brinkgreve & Te Velde, 2006).

De *arbeidsmarkt* is voor een deel geflexibiliseerd en gedereguleerd. Die flexibiliteit manifesteert zich niet alleen in het zogenaamde jobhoppen en switches tussen vol- of deeltijdwerken, maar ook in het mobieler worden van werkloosheid en armoede. Armoede kan je een bepaalde periode treffen omdat baan en/of inkomen tijdelijk stagneren, maar is niet per se een toestand waarin je levenslang gevangen blijft (Beck-Gernsheim, 2002). Door een opmerkelijk samenspel van overheid en vrouwenbeweging (Brinkgreve & Te Velde, 2006; Oldersma, 2009) is de arbeidsparticipatie voor vrouwen veranderd van een recht – dat zowel respect als afkeuring kon oproepen – in een morele en wettelijke plicht. Deze plicht geldt zeker voor jonge vrouwen en ook nog nadat ze trouwen of gaan samenwonen. Hierdoor staan ze tijdens hun levensloop bloot aan risico's die de generatie van hun moeders nooit heeft gekend.⁵ Waar een individuele vrouw voorheen nog respect kon oogsten met het feit dat zij betaald werkte, is daar tegenwoordig meer voor nodig. Er

wordt nu ook ambitie verwacht van vrouwen, zeker als ze hoog opgeleid zijn. Wie geen carrière nastreeft, krijgt de kwalificatie ‘ambitieloos’ toegekend – althans van Stellinga (2009, p.74). Tegelijkertijd moeten voltijds werkende moeders zich voortdurend voor hun keuze verdedigen (Keuzenkamp & Faulk, 2006). Vaak lijken vrouwen elkaars grootste criticasters.

Van identiteitsontwikkeling naar keuzebiografie

Identiteitsontwikkeling in de geïndividualiseerde samenleving is te begrijpen als het samenstellen van een eigen keuzebiografie (Beck, 1992). Zo’n keuzebiografie veronderstelt agency bij wie haar ‘schrijft’. Ze komt al doende tot stand en bestaat uit een aanschakeling van zowel positieve als negatieve ervaringen. Een keuzebiografie is dus ook ‘een kerkhof van gemiste kansen, gefrustreerde verlangens, verloren liefdes, onherstelbare fouten en mislukte projecten’, om met De Lange (2007, p. 130) te spreken.

Wat valt in dit verband te zeggen over het diffuse of liever dubbele levensperspectief waaraan in 1983 zo’n belangrijke invloed werd toegekend? Onze onderzoeksresultaten wekken de indruk dat het leven met twee perspectieven zeker niet is verdwenen. Tegelijkertijd lijkt het geen obstakel meer voor goede studieresultaten. Betekent dit dat het verband tussen gemankeerde prestatie en dubbel levensperspectief er nooit geweest is? Of is het er wel, maar krijgen vrouwen er pas in een latere levensfase last van? Immers, tegenwoordig is de studie eerder afgelopen en kan de keuze betreffende het moederschap nog enkele jaren vooruit worden geschoven. Of is het dubbele levensperspectief misschien geen probleem meer in een samenleving

waarin *iedereen* zich geconfronteerd ziet met de noodzaak zelf de existentiële keuzes te maken die bij haar of zijn keuzebiografie horen? Keuzes als ‘Wat doe ik met mijn verlangens en behoeftes?’, ‘Bij wie wil ik horen?’, ‘Met welke normen identificeer ik me?’ en ‘Met welke praktijken verbind ik me?’. De antwoorden, oplossingen en narratieven die deze vragen oproepen, zijn in veel gevallen niet definitief, maar maken deel uit van een levenslang proces van identiteitsontwikkeling waarin voorafgaande keuzes steeds opnieuw worden overwogen en bijgesteld.

Wat in veel beschouwingen over keuzevrijheid en keuzebiografieën nog wel eens ontbreekt, zijn de beperkingen die de context oplegt. Wellicht zijn die minder dan voorheen aanwezig in de vorm van standaardbiografieën, maar dat wil niet zeggen dat de sociale positie die men inneemt (als man of vrouw, hoog- of laagopgeleide, hetero-, homo- of biseksueel, autochtoon of allochtoon) er niet toe doet. Wel is het minder voorspelbaar op welk moment in de biografie de invloed van die posities merkbaar wordt. Daardoor doen zich in dit opzicht misschien minder gedeelde ervaringen voor, ook tussen studentes.

Een ander tekort in de verhalen over keuzevrijheid is dat er vaak nogal luchtig wordt heengestapt over de effecten van de samenhang tussen uiteenlopende levensgebieden als werk, relaties, sociale contacten, zorg, uiterlijk en vrijetijdsbesteding en de seksespecificiteit van die effecten. In het dagelijks leven wordt die samenhang meestal pas op termijn merkbaar, dus *nadat* er al één of meer keuzes zijn gedaan. Bijvoorbeeld, als na de beslissing van woonplaats of baan te veranderen, allerlei vanzelfsprekendheden op gebied van sociale steun, kinderopvang, sociale contacten met vriendinnen en vrienden, kleding-

codes, reistijden voor woon-werkverkeer en vergoedingsregelingen wegvallen. Dan blijkt dat die ene keuze ingrijpende gevolgen heeft voor het aantal vrijheidsgraden op allerlei andere terreinen en dat de uitwerking daarvan niet altijd hetzelfde uitpakt voor haar als voor hem.

Het realiseren van een keuzebiografie vergt van haar 'auteur' voortdurende reflectie. Reflectie over het eigen lichaam; over de eigen psyche (gevoelens, ervaringen plus kennis); en over de eigen positionering ten opzichte van anderen en in de bredere samenleving (in termen van gender, seksuele voorkeur, etniciteit, klasse, validiteit en dergelijk). De neerslag van dergelijke reflecties is te vinden in verhalen die men over zichzelf vertelt. Maar die verhalen hoeft een auteur niet volledig zelf te bedenken; zij (of hij) kan zich daarbij in meer of mindere mate laten voeden door verhalen uit haar omgeving. Ook door kant-en-klaarverhalen zoals deze zijn te vinden in (deel)culturen, wetenschappen en feministische stromingen (Giddens, 1991; Van Mens-Verhulst, 2001). In het kader van dit themanummer brengt ons dit bij de vraag wat het feminisme jongvolwassen vrouwen te bieden heeft.

Steun vanuit het feminisme?

In de jaren zestig, zeventig en tachtig van de vorige eeuw herkenden veel intelligente en/of hoogopgeleide jonge vrouwen zich in de probleemstellingen en oplossingen die het gelijkheidsfeminisme aanreikte. Dat was het feminisme van de gelijke kansen voor vrouwen, dat veel politieke invloed heeft gehad. Sindsdien is de identificatie met het feminisme echter minder vanzelfsprekend geworden. Enerzijds omdat het gelijkheidsfeminisme zijn belangrijkste doelen inmiddels heeft verwezenlijkt en er voor vrouwen veel ten goede is veran-

derd in de maatschappij. Anderzijds omdat hoogopgeleide vrouwen in het uitleven van hun verlangens, motivaties en ambities onderling meer van elkaar verschillen dan in het verleden.

Het gelijkheidsfeminisme spreekt nu nog maar een beperkte groep vrouwen aan: vooral degenen die intrinsiek gemotiveerd zijn voor werk en carrière. Wat er nog aan sekseongelijkheid rest, komt veel – ook hoogopgeleide – jonge vrouwen van nu echter als minder relevant voor. Bovendien zullen veel van de jonge vrouwen met een sterkere familie- dan arbeidsoriëntatie zich niet aangesproken voelen door de nadruk die gelijkheidsfeministen leggen op de nieuwe plichten voor vrouwen: werk, financiële zelfstandigheid (ofwel onafhankelijkheid van mannen) en deelname aan de macht.

Hedendaagse jonge vrouwen verbinden zich gemakkelijker met een van de latere soorten feminisme, die we hier grofweg onderscheiden in verschil- en derdegolf-feminisme. Beide stromingen richten hun aandacht op het respecteren van maatschappelijke verschillen: naast sekse/gender bijvoorbeeld ook seksuele voorkeur, etniciteit en klasse (Mann & Huffman, 2005).

Het verschilfeminisme claimt dat er tussen vrouwen en mannen essentiële verschillen bestaan en zoekt naar manieren om daar groepsgewijze recht aan te doen, bijvoorbeeld in de vorm van identiteitspolitiek. Aan dit verschilfeminisme kunnen vrouwen biologisch en/of psychologisch gefundeerde argumenten ontleen om niet voltijds te werken. Ook biedt het volop ruimte voor het traditionele moederbeeld zoals dat bij driekwart van onze onderzoeksgroep lijkt te leven.

Maar voor jonge vrouwen die genoodzaakt zijn hun eigen keuzebiografie samen

te stellen, zou het derdegolf-feminisme wel eens een betere identificatiemogelijkheid kunnen bieden. Hierin vinden ze een conglomeraat van ideologieën die, naast seksongelijkheid, ook andere onrechtvaardige maatschappelijke verschillen willen tegen gaan, maar dat dan via individuele en politieke strategieën in plaats van met sociale acties en politieke doelen. Inclusie en speelsheid zijn hier leidraad in plaats van een anti-moeder, anti-mannen, anti-sex of anti-vrouwelijkheidshouding. Met haar kritiek op de aanname dat mensen één coherente identiteit zouden kunnen hebben, haar deconstructie van (essentialistische) narratieven over vrouwen en mannen en haar anarchistische benadering van de politiek is het derdegolf-feminisme duidelijk geïnspireerd door het postmodernisme. Daarom zijn van dit feminisme geen collectieve acties voor sociale verandering te verwachten (Coleman, 2009; Mann & Huffman, 2005, Snyder, 2008). Het mist dus de kenmerken van een sociale beweging, verschijnt weinig in de oude media, is vooral te vinden op internet en bij Vrouwen- en Genderstudies. Waarschijnlijk komen jongvolwassen vrouwen pas expliciet met deze variant in aanraking als ze toch al op zoek zijn naar een zingevingkader.

Lief, mooi en autonoom

Er studeren tegenwoordig veel meer vrouwen dan veertig jaar geleden en ze doen dat met succes. Dat heeft zich echter niet vertaald in andere rolopvattingen en waardenoriëntaties onder jonge vrouwen. Volgens onze exploratie denken Nederlandse psychologiestudentes anno 2009 in meerderheid (79%) behoorlijk genderstereotiep over de arbeids- en de moederrol en vinden zij familie en uiterlijk gemiddeld aanzienlijk belangrijker dan werk. Uit andere

bronnen kunnen we afleiden dat dit beeld voor een veel bredere groep van vrouwelijke twintigers geldt. Voor de meerderheid van de studentes is ook autonomie een belangrijke waarde. 'Lief, mooi en autonoom' is daarom een passende typering. We hebben ons afgevraagd wat dit betekent voor de identiteitsontwikkeling van jongvolwassen vrouwen.

In de huidige geïndividualiseerde samenleving worden vrouwen, net zoals mannen, geacht 'auteur' te zijn van hun eigen keuzebiografie. Ze zijn bevrijd van de vroegere standaardbiografie (trouwen en kinderen krijgen) en kunnen kiezen uit meerdere levenssferen. Maar ze hebben wel met een ander 'moeten' te maken. Zeker als ze hoogopgeleid zijn, wordt van hen verwacht dat ze deelnemen aan de arbeidsmarkt, economische zelfstandig zijn en carrière maken. Uitgaande van onze onderzoeksgroep zal werken voor zestig procent van hen geen probleem zijn, voor twintig procent zelfs een vreugde. Maar de overige twintig procent loopt kans op een conflict tussen hun persoonlijke voorkeuren en de maatschappelijke normen aangezien ze werk extreem onbelangrijk vinden. Aan de andere kant blijkt 18% van de respondentes de kans te lopen op innerlijke conflicten, omdat zij zowel werk als huwelijk/kinderen/gezin (extreem) belangrijk vinden.

Gezien de geconstateerde waardenoriëntaties is beter te begrijpen dat het niet erg botert tussen jonge (hoogopgeleide) vrouwen en 'het' feminisme. Van alle mogelijke vormen van feminisme heeft de derdegolfvariant jongvolwassen vrouwen waarschijnlijk nog het meeste te bieden voor het ontwikkelen van een adequaat zelfbegrip in de geïndividualiseerde samenleving. Maar waar komen jongvolwassen vrouwen expliciet met die variant in aanraking?

Noten

- 1 Op te vragen bij de auteurs:
e.m.woertman@uu.nl of *j.vanmens@uu.nl*
- 2 Met dank aan Juul Janssen.
- 3 De steekproef van 592 respondenten is herwogen naar sekse, leeftijd, opleidingsniveau, gezinsgrootte, regio en sociale klasse, zodat de resultaten representatief zijn voor Nederlandse twintigers.
- 4 In 2004 bedroeg het aantal eenoudergezinnen bijvoorbeeld 17,2% en in 83% van die gezinnen was die ene ouder een vrouw (E-quality, 2005).
- 5 Als eerste kwam in 1990 de zogenoemde achttienjarige maatregel tot stand. Deze maatregel verplicht vrouwen die in 1972 of later zijn geboren een baan te zoeken als hun mannelijke partner een uitkering heeft die lager is dan het minimumloon. Daarna zijn geleidelijk allerlei andere kostwinnerstoelagen afgeschaft, met die van de AOW-toeslag voor jongere partners per 2015 als toekomstig sluitstuk.

Literatuur

- Aetios (2007). *Het verschil tussen 20'ers en 30-ers: assertief, maar lief*. URL:http://researchblog.web-log.nl/researchblog/2007/04/het_verschil_tu.html. [2009, 28 mei]
- Beck, U. (1992). *Risk society: towards a new modernity*. London: Sage.
- Beck-Gernsheim, E. (2002). *Reinventing the family. In search of new styles*. Oxford: Polity Press.
- Brinkgreve, C. & Velde, E.R. te (2006). *Wie wil er nog moeder worden?* Amsterdam: Augustus.
- Brown, T.A., Cash, T.F., & Mikulka, P.J. (1990). Attitudinal body image assessment: Factor analysis of the Body Self-Relations Questionnaire. *Journal of Personality Assessment*, 55, 135-144.
- Cloïn, M. (2008). Drijfveren voor deeltijdwerk: wat vrouwen willen en wensen. In Portegijs e.a.. *Verdeelde tijd. Waarom vrouwen in deeltijd werken* (p. 63-83). Den Haag: SCP.
- Cloïn, M. & Souren, M. (2009). Onbetaalde arbeid en de combinatie van arbeid en zorg. A. Merens & B. Hermans (red.). *Emancipatiemonitor 2008* (pp. 115-158). Den Haag: SCP.
- Coleman, J. (2009). An introduction to feminisms in a postfeminist age. *Women's Studies Journal*, 23, 3-13.
- Davis, K. (1995). *Reshaping the female body. The dilemma of cosmetic surgery*. New York: Routledge.
- Derriks, M. (1983). Studie-uitval van vrouwelijke studenten uit het wetenschappelijk onderwijs. *Tijdschrift voor Vrouwenstudies*, 13, 83-95.
- E-quality. (2008) *Mans genoeg voor emancipatie*. URL: <http://www.e-quality.nl/e-quality/pagina.asp?pagkey=66846&> [2009, 28 mei].
- Felling, A.J.A., Peters, J., Schreuder, O., Eisinga & Scheepers (1987). Religion in Dutch society 85: documentation of a national survey on religious and secular attitudes in 1985. Amsterdam: Steinmetz Archive (vermeld in Roest, A. Value similarities and transmissions among family members. Proefschrift Universiteit Utrecht).
- Giddens, A. (1991). *Modernity and self-identity; Self and society in the late modern age*. Stanford CA: Stanford University Press.
- Hakim, C. (2002). Lifestyle preferences as determinants of women's differentiated labor market careers. *Work and Occupation*, 29, 428-259.
- Hartgers, M. & Portegijs, W. (2009). Onderwijs. In A. Merens & B. Hermans (red.). *Emancipatiemonitor 2008* (p. 46-76). Den Haag: SCP.
- Keuzenkamp, S. & Faulk, L. (2006). Voltijds werkende moeders. In *Investeren in vermogen. Sociaal en Cultureel Rapport 2006* (p. 153-181). Den Haag: SCP.
- Lange, F. de (2007). *De mythe van het voltooide leven*. Zoetermeer: Meinema.
- Lenning, A. van, Meijer, I., Tonkens, E. & Volman, M. (1996). Mooi zijn mag weer. In *De Harde Kern, Wel feministisch, niet geëmancipeerd. Feminisme als nieuwe uitdaging* (p. 45-58). Amsterdam: Contact.
- Mann, S.A. & Huffman, D. (2005). The decentering of second wave feminism and the rise of the third wave. *Science & Society*, 69, 56-91.
- Mens-Verhulst, J. van (2001). *Psychosociale zorg voor vrouwen: over zingeving, levenskunst en empowerment*. URL: http://www.vanmens.info/verhulst/?page_id=6 [2009, 29 december 2009].

- Oldersma, G.J. (2009). De politieke wil en het Nederlandse emancipatiebeleid. Een gesprek met Joke Swiebel. *Tijdschrift voor Genderstudies*, 12, 47-54.
- Portegijs, W. & Keuzenkamp, S. (2008). *Nederland deeltijdland. Vrouwen en deeltijdwerk*. Den Haag: SCP.
- Rattansi, A. & Phoenix, A. (2005). Rethinking youth identities: Modernist and postmodernist frameworks. *Identity: An International Journal of Theory and Research*, 5, 97-123.
- Saharso, S. & Westerbeek, J. (1983). De precare balans. Vrouwelijke studenten over studeren, achterraken en uitvallen. *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* 4, 95-110.
- Snyders, R.C. (2008). What is third-wave feminism? A new directions essay. *Signs: Journal of women in culture and society*, 34, 175-196.
- Stellinga, M. (2009). *De mythe van het glazen plafond* Amsterdam; Balans.
- TNS NIPO (2008). Twintigers: niet egoïstisch, niet idealistisch, niet hedonistisch. Veel vertrouwen in jezelf, wat minder in de wereld. URL: http://www.tns-nipo.com/pages/nieuws-pers-politiek-vk.asp?file=persvannipo\vk_twintigers1208.htm. [2009, 17-maart].
- Woertman, L. (2003). *Moeders mooiste. De schone schijn van het uiterlijk*. Lisse: Swets & Zeitlinger.
- Woertman, L. & Brink, van den F. (2008). Tevredenheid met het uiterlijk, maar de perfectie lokt. *Psychologie & Gezondheid*, 36, 262-271.
- Wolf, N. (1991). *The beauty myth: How images of beauty are used against women*. New York: William Morrow and Company.
- Wynants, N. (2008). *Het dertigersdilemma. De belangrijkste loopbaan- en levensvragen van twintigers en dertigers*. Amsterdam: Bert Bakker.